

ҒТАР 16.21.35

Ғылыми мақала

Ж. Аманбекқызы

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан
(E-mail: zhandau06@gmail.com)*

Шәкәрім Құдайбердіұлы өлеңдеріндегі өмір туралы мақал-мәтелдердің танымдық мәні

Аңдатпа. Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының бірнеше өлеңіндегі өмір туралы мақал-мәтелдердің танымдық қызметі талданады. Зерттеу тақырыбы халық ауыз әдебиетінің рухани мұрасындағы өнегелі сөздердің авторлық қолданыстағы танымдық, тілдік және мәдени маңыздылығын дәйектеуге бағытталған. Ғылыми зерттеудің мақсаты – Шәкәрім өлеңдеріндегі мақал-мәтелдерді саралап, олардың адам өміріндегі құндылықтарды насихаттау мен ұлттық дүниетанымдық негіздерді нығайтудағы рөлін анықтау. Зерттеу барысында ақын өлеңдерінде қолданылған мақал-мәтелдердің құрылымы мен мәніне талдау жасалып, олардың әлеуметтік және рухани мәнмәтіндегі орны бағаланды. Зерттеудің ғылыми маңызы Шәкәрім поэзиясындағы мақал-мәтелдердің ұлттық сипатын түсіну мен әдеби мұраға тілдік таным тұрғысынан жаңа көзқарас қалыптастыруға негізделеді. Ал практикалық маңызы бұл мақал-мәтелдердің қазіргі білім беру жүйесінде қолдану мүмкіндігін анықтаумен сипатталады. Зерттеу әдістемесі ретінде мәтіндік талдау, салыстырмалы-тарихи әдіс, кейс-стади, концептуалды-логикалық тәсілдер қолданылды. Жұмыс барысында өлеңдердегі өмір туралы мақал-мәтелдер жүйелі түрде талданып, мағыналық ерекшеліктері мен танымдық мәні анықталды. Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, Шәкәрім өлеңдеріндегі мақал-мәтелдер өмірдің мәнін ұғындыруға, адамгершілікке, білім мен еңбекке шақыруға бағытталған. Бұл тұжырымдар қазақ халқының рухани құндылықтарын түсінуге үлес қосады және оларды бүгінгі заман қажеттіліктеріне сай бейімдеуге мүмкіндік береді. Жұмыстың практикалық мәні – алынған нәтижелерді тіл білімі, әлеуметтік лингвистика, когнитивті лингвистика, этнолингвистика саласында пайдалануға болады.

Түйін сөздер: паремиологиялық бірлік, мақал-мәтел, құндылық, әлемнің тілдік моделі, таным.

DOI: <https://doi.org/10.71078/fxa9wr62>

Түсті: 27.01.2025; Мақұлданды: 20.03.2025; Онлайн қолжетімді: 25.03.2025.

Кіріспе

Қазақ өркениетінің көрнекті өкілі Шәкәрім Құдайбердіұлы өз шығармаларында қоғамның мәдени және адамгершілік құндылықтарын бейнелейтін мақал-мәтелдерді шеберлікпен қиыстыра білген. Мақал-мәтелдер қазақ халқының ұжымдық даналығы мен адамгершілік ілімін бейнелейтін әдеби мазмұнның маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Мақал-мәтелдердің мұндай мәні көркем баяндауды байытып қана қоймай, оның поэзиясының ұлттық ерекшелігі мен философиялық негізін күшейтеді. Шәкәрім шығармаларындағы мақал-мәтелдердің рөлін олардың мәдени түсінік мен әлеуметтік нормаларды тасымалдаушы қызметі арқылы түсінуге болады. Г. Мұстағалиева мақал-мәтелдердің мәдени мәнмәтінде қалыптасқан ұлттық-спецификалық дүниетанымды бейнелейтінін атап көрсетеді (Мұстағалиева, 2024:34). Шәкәрім ар-ождан мен

адамгершілік тақырыптарында адамның тіршілігі мен әдебі, мінез-құлқы туралы терең сұрақтарға жауап іздейді. Осы ретте мақал-мәтелдер арқылы философиялық зерттеулерінде халық даналығын мольнан қолданып, күрделі идеяларды оқырманына жеңіл де түсінікті түрде жеткізеді: «Екі өмірдің азығы – осы ұждан!» – деген Шәкәрім ұйғарымында, «ұждан тек ар-намыс қана емес, ол әрі қанағат, әрі әділет, әрі мейірім. Осы үшеуі бірігіп қана ұжданды құрайды». Мұндай идеяның мәні адамгершілікті жеткізу құралы ретінде қолданылған мақал-мәтелдермен айқындала түседі дейді зерттеушілер (Нұрланова, 2023:239).

Ондағы адалдықты және арлы өмір сүруді насихаттайтын танымдық мән ақын ойымен астасып, оқырманға ой салатындықтан өмір туралы мақал-мәтелдердің қолданысына тоқталып, мәнін аша түсудің өзектілігі жоғары. Себебі қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің мағынасы қарапайым тілдік көріністен асып түседі; олар қазақ халқының тарихи және мәдени сабақтастығын бейнелейді. Мәселен, «Диуани Хикмет» сияқты жинақтағы ілімдер мақал-мәтелдердің де сенім, бауырластық және мейірім сияқты құндылықтарды бойына сіңірген білім беру құралы екендігін көрсетеді (Сүлейменова, 2023:116). Шәкәрімнің шығармалары осы дәстүрмен үндеседі, өйткені ол адамгершілік ілімі мен мәдени мұраны жеткізу үшін мақал-мәтелдерді жиі қолданады, осылайша көркем шығарманың қоғамдық құндылықтарды қалыптастырудағы танымдық рөлін арттырады. Шәкәрім поэзиясындағы мақал-мәтелдер өзінің адамгершілік және тәрбиелік функцияларынан басқа ұлттық бірегейлік пен мәдени танымның сан алуан қырын көрсетеді. Шәкәрім шығармаларындағы мақал-мәтелдерді талдау олардың мәдени мұраны сақтау құралы ретінде қызмет ететін қазақ халқының ұжымдық санасымен терең тамыр жайған байланыстарын анықтайды (Базарбай, 2022:261).

Шәкәрімнің мұндай тілдік бірліктерді шебер қолдануы оның поэтикалық тілін байытып қана қоймай, қазақ халқының өзіндік ерекшелігі мен мәдени мұрасын бүгінге жеткізіп, тарихи тізбектің үзілмей, одан әрі болашаққа жалғасуына ықпал етеді. Сонымен қатар, Шәкәрім поэзиясындағы мақал-мәтелдердің тақырыптық аясы тіл, мәдениет және таным арасындағы үздіксіз байланысты паш етеді. Түрлі зерттеулерде дәлелденгендей, мақал-мәтелдер тек лингвистикалық артефактілер емес; олар адамның ішкі әлемін түсіндіретін когнитивті шеңберді қамтиды (Саурықова, 2024:104). Шәкәрім шығармаларын мұндай когнитивтік аспектіде қарастыру адамның өмір тәжірибесін зерттеуде ерекше маңызды, мақал-мәтелдер оқырмандарға өмірдің, адамгершіліктің, адамның қатпарлы жан-күйінің сан қатпарын көруге мүмкіндік береді. Қорытындылай келе, Шәкәрім Құдайбердіұлы өз шығармаларында мақал-мәтелдерді қолдану арқылы оларға мынадай мән жүктейді: баяндауды байытады, ұлттың тектілігін танытады, адамгершілік сабақтарын береді және тілдің танымдық қабатын дамытады. Оның поэзиясы қазақ қоғамының мәдени және этикалық бейнесін қалыптастырудағы мақал-мәтелдердің танымдық күшінің айғағы бола алады.

Зерттеу мақсаты – Шәкәрім өлеңдеріндегі өмір туралы мақал-мәтелдерді саралап, олардың адам өміріндегі құндылықтарды насихаттау мен ұлттық дүниетанымдық негіздерді нығайтудағы қызметін анықтау.

Зерттеу әдістемесі

Зерттеу барысында Шәкәрім өлеңдеріндегі мақал-мәтелдердің мағыналық ерекшелігі, оның ішінде адам өмірі мен тәжірибесіне қатысты мәселелерді бейнелі түрде жеткізу жолдары қарастырылады. Бұл зерттеудің негізгі гипотезасы – Шәкәрім шығармаларындағы мақал-мәтелдердің тек стильдік құрал ретінде емес, сонымен бірге адам өмірі туралы терең философиялық және танымдық ойларды жеткізу құралы ретіндегі қызметін айқындау. Мақал-мәтелде сақталған ұлттық таным мен даналық негіздерін ақын өмір шындығымен шебер үйлестіреді. Демек, Шәкәрім

шығармаларындағы өмір туралы мақал-мәтелдерді зерттеу арқылы олардың бүгінгі қоғам мәселелерімен де үндесетінін, осылайша уақыт пен мәдениет бірлігінің өзектілігін негіздеуге болады.

Зерттеу кезеңдері Шәкәрім поэзиясы мен қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің тілдік қолданысы туралы әдебиеттерге шолудан басталды. Бұл Шәкәрім шығармаларындағы мақал-мәтелдердің тақырыптық және стильдік мазмұнына қатысты ғылыми еңбектерді талдауды қамтиды. Ақын шығармаларындағы өмір туралы мақал-мәтелдерді анықтау және тақырыптық топтарға жіктеу үшін өлеңдеріне мәтіндік талдау жасалады. Зерттеу тақырыбына сай келетін өлеңдер сараланып, онда қолданылған мақал-мәтелдердің өлеңнің жалпы мазмұнына қосқан үлесі назарға алынады. Зерттеуде дереккөздерге сүйене отырып автор қолданысындағы қазақ халық ауыз әдебиетіндегі мақал-мәтелдердің танымдық мәні мен қоғамдық құндылықтарды жеткізудегі рөлі бірлікте қарастырылады.

Мақалада Шәкәрім өлеңдеріндегі мақал-мәтелдердің мағынасын айшықтау үшін тілдік талдау әдісі қолданылады. Мұның өзі мәнмәтіндегі мақал-мәтелдердің ұлттық мәдени сипаты мен астарлы мағынасын айқындауға мүмкіндік береді. Шәкәрім поэзиясындағы мақал-мәтелдерді жіктеу үшін адам өміріне, адамгершілігіне, өмірлік тәжірибесіне қатысты қайталанатын тақырыптар мен идеяларды жүйелі түрде зерттеуге мүмкіндік беретін тақырыптық талдау әдісі қолданылды. Сонымен бірге кейс-стади ретінде мақал-мәтелдердің қолданысы мен олардың тақырыптық мағынасын айшықтайтын өлеңдер таңдап алынып, зерттеу нәтижелерін айғақтайтын нақты мысалдар қарастырылды. Қорыта айтқанда, Шәкәрім өлеңдеріндегі өмір туралы мақал-мәтелдерді зерттеу тіл, мәдениет және таным бірлігіндегі ұлттық мәнге тереңірек үңілуге мүмкіндік береді. Мақал-мәтелдерде қазақ халқының өмірден түйген тәжірибесі мен танымдық ойларының үйлесімді бейнеленгенін зерттей отырып, ұлттық тәжірибені қалыптастырудағы Шәкәрім Құдайбердіұлының мол мұрасы мен халық даналығының мызғымас бірлігін түсінуге тырысамыз.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Шәкәрім шығармаларындағы философиялық ойларға тоқталған абайтанушы Ғ. Есім «Данышпан Шәкәрім» атты жинағында ақынның қырық өлеңін герменевтикалық тұрғыдан талдау арқылы оның даналық дүниетанымын көрсетуге талпыныс жасайды (Есім, 2008:16).

Ал Б. Әбдіғазизұлы ақын шығармашылығындағы дәстүрлік және көркемдік негіздер туралы «Шәкәрім әлемі» атты монографиясында Шәкәрім еңбектерін тұтастай қарастырады (Әбдіғазизұлы, 2008:123). Б. Әбдіғазизұлы өз еңбегінде Шәкәрім шығармаларындағы мақал-мәтелдерге де біршама тоқталады. «Шәкәрім де халықтың фольклор қазынасының өлмес рухы мен ғажап нәрін мейлінше ұтымды пайдаланды. Ақынның барлық шығармаларында да көркем ойға қанат бітіретін мәйектей мақал-мәтелдер молынан кездеседі. Шәкәрімнің өз қаламынан туған тапқыр тіркестер де көп жағдайда мақал-мәтелдер, афоризмдер іспетті нақыл сөздерге айналып кеткенін байқаймыз» (Әбдіғазизұлы, 2008:43), - дей келіп, ақын қолданысындағы мақал-мәтелдерді құрылымы мен мағынасына қарай топтастырады, мағыналық реңкіне басымдық бере отырып, біршама мысалдар келтіреді. Ал қазақ тіл білімінде Шәкәрім шығармашылығын когнитологиялық бағытта талдап, идеясы мен стилі, сөз қолданысын ғылыми тұрғыдан жаңаша зерделеген ғалым А. Салқынбай болатын. «Шәкәрім шыққан шың» атты монографиясында ақын поэзиясы туралы: «Шәкәрім шығармашылығының кемелдігі – оның концептуалды ойында, болмыстың сырына үңілуінде, өмірдің мәнін талдауында» деп лайықты бағасын береді (Салқынбай, 2020:5). Біз бұл зерттеуімізде ақынның «Кәрілік», «Кешегі Қаражан мен Байғұлағым», «Жаз келер», «Кәрілік туралы», «Дүние мен өмір» атты өлеңдеріндегі паремнологиялық бірліктерге, мәтінде кездесетін өмір

туралы мақал-мәтелдердің тақырыптық ерекшеліктеріне, семантикасына тоқталамыз.

Нәтижелер мен талқылаулар

Шәкәрім шығармаларындағы мақал-мәтелдер көбіне болмыс табиғаты, өткінші уақыт пен ақиқат өлім туралы болып келеді. Сонымен бірге автор мақал-мәтелдер арқылы өмірді зерттеп, өзін-өзі жетілдіру мақсатын да көздейді. Әсіресе, табандылық пен төзімділікті, білімге құштарлықты насихаттайтын мақал-мәтелдерді жиі қолданады. Автор өзін-өзі тану арқылы әлемді тануға бағытталған философиялық ойларын мақал-мәтелдер арқылы да тиімді жеткізеді:

Айнымайтын ақ жүрек пен
Таза ақылды адамның
Таппасы жоқ бұл өмірде,
Осынымды ұқ, балам (Құдайбердіұлы, 2008:388)!

«Бұл өмірге келген соң жақсылық қыл,

Жаман істі жамандарға ғана қалдыр» (Бабалар сөзі, 2010:87) деп келетін қазақ мақалымен мағыналас бұл оралымдар арқылы өмірлік қиындықтарды шешуде, тура жол табуда ақ адал жүрек пен таза ақылға сүйенуді жөн көреді. Шәкәрім шығармаларында адам өмірі мен адамгершілігінің мәнін, өмір сырын суреттейтін мақал-мәтелдер молынан көрініс тауып, олар ар-ұждан мен адами қатынастың, өзін-өзі танудың құралы ретінде терең философиялық мәселелерді шешуде дәстүрлі даналықтың көрінісі ретінде сипатталады. Шәкәрім өлеңдерінде қолданылған мақал-мәтелдер қазақтың мәдени құндылығының көрінісі ғана емес, өмірлік мәселелерді шешудегі халық тұрмысы мен тәжірибесінен жинақталған танымдық өнегені жеткізу құралы болып табылады.

Өмір туралы мақал-мәтелдердің танымдық мәні – адам тәжірибесінің, мәдениеті мен танымының түрлі сипатын қамтитын көп қырлы тақырып. Мақал-мәтелдерді ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан даналығын, адамгершілік сабақтары мен әлеуметтік құндылығын қамтитын тілдік және мәдени қойма деп тануға болады. Олар жеке адамдардың өмір сабақтары мен ұжымдық тәжірибені айшықтайтын, өмірдің түрлі қиындықтарын еңсеруге бағытталған танымдық шеңберді бейнелейді. Мақал-мәтелдерде сақталған мұндай жиынтық ұғым түрлі дереккөздер негізінде олардың танымдық мәнін зерттеуге мүмкіндік береді. Мақал-мәтелдердің өміршеңдігі күрделі өмірлік тәжірибені түсіну мен есте сақтауға жеңіл, қысқа да нұсқа тіркестерге айналдыру қабілетінде жатыр.

«Кешегі Қаражан мен Байғұлағым» деген өлеңіндегі «Доссыз өмір – сөнген көмір» (Бабалар сөзі, 2011:118) деген мақал түпнұсқаға өте жақын, бір сөзі ғана (сөнген – шоғы жоқ қара) өзгертіліп қолданғанын байқауға болады:

Доссыз өмір – шоғы жоқ қара көмір,
Өткен күн – елестеген ол бір сағым.

Мұнда ақын қайтып келмес жастық шағы мен жан достарының арасындағы алаңсыз күндерін қинала еске алады. Бұл өлеңнен ақынның жақындарына деген жоқтауы, жүрегін өртеген жан жарасы мен оларға салауат айтқан ізгі тілегі де байқалады.

«Өткен өмір, қалған салауат» (Бабалар сөзі, 2011:282) мақалымен мазмұндас қолданыстарды да ақын өлеңдерінен молынан кездестіруге болады:

Шал-кемпір күншуақтап, көңілі жай боп.
Өткен күн, өмірін айтып, күбірлесіп (Құдайбердіұлы, 2008).

«Жаз келер» атты өлеңінде қарттардың өткен өмірі мен баянды ғұмырын жаймашуақ әңгімелеп, ризашылықпен еске алғанын жырлай отырып, адамның қанша нәсіпке ие болса да, көзі тоймай сонда да бір нәрсе күтетін тоғышарлығын жырлайды.

«Кәрілік туралы» өлеңінде адамға қарттық келгенде «артында таяу бір іс» күтіп,

жастық өмірімен мақтанып, орнынан тұра алмай жатып, былшылдап, шатып, әрнені айтып, басқаға жалынышты болатын аянышты күйін суреттейді. Бұл кезде болашақтан үміт күтпей, тек өткенді еске алып, соны мақтан етумен күнді өткізіп, көңілдегі жарығың сөніп, өлім күткен шарасыз сәтті жырлайды:

Өткен күнді айтып мақтанып,

Жарығың өшіп көңілден,

Кәрілік жаман өлімнен (Құдайбердіұлы, 2008).

«Өкінішті өмір» атты өлеңінде ақын өз басының қайғылы да ашулы, ызалы күйін суреттейді. Мақсатсыз өмір сүріп, ардан безіп, қу дүниенің соңында жүрген жанның өкініші де көп болатынын ескертеді:

Өткен өмір – өкініш, ой жаралы,

Дерті қалың делбемін шірік өкпе (Құдайбердіұлы, 2008).

Ақын шығармаларында өмірге анықтама берген мұндай өлеңдер жиі кездеседі және оны халық мақалдарымен әрлеп отырады. Дүние туралы ақын толғаныстары осы мақал жолымен астасып жатыр. Сонымен бірге «Дүние мен өмір» атты өлеңінде бірнеше мақалды қатар қолданғанын да байқауға болады.

Өлеңнің алғашқы тармағында «*Бейнет көрмеген зейнет көрмейді*» (Бабалар сөзі, 2011) деген мақалды оқуға болады:

Бейнет көрме, біреуге бейнет берме,

Дүние – алдамшы, өмір – қу деп елірме,

Дауың дұрыс бола ма, ойласаңшы,

«Өмір – қу, дүние – алдамшы» дегеніңмен (Құдайбердіұлы, 2008).

Өмір – мәңгілік ғұмырдың көрінісі. Ол туралы түрлі ғылым саласы түрліше толғайды. Шәкәрім өз ізденістерінде бұл тақырыпқа арнайы тоқталып, «Үш анық» еңбегінде біршама анықтама береді. Тіршілікті адам арасында көптен бері айтылып келе жатқан екі түрлі жол дей келіп, жалғыз ғана дүние тіршілігінің қамын ойламай, сол соңғы өмірде жақсы болудың қамын қылу керек дейді. Ол екі жолды бұл дүние мен мәңгілік әлем (ахира) тізбегі, жанның осы дүниеге келіп-кетуі туралы өмір – тіршілік – өмір тізбегі деп сипаттайды.

Өмір туралы мақал-мәтелдердің танымдық мәні мәдени, лингвистикалық және философиялық негізден құралған бай мұра болуымен сипатталады. Олар ұжымдық даналық пен адамгершілік ілімдерді және адамның ішкі күйін бейнелейтін, оның жан дүниесін түсініп, ықпал етуге мүмкіндік беретін когнитивтік құралдар ретінде қызмет атқарады. Адамдардың өмір тәжірибесі негізінде түрлі қиындықтарды шешуге бағытталған когнитивті шеңбер деуге болады. Осылайша, мақал-мәтелдер адами қарым-қатынас пен мәдени тұлғаланудың, когнитивті дамудың маңызды басымдықтарының бірі болып қала береді.

Шәкәрім Құдайбердіұлының поэзиясындағы мақал-мәтелдердің қолданысын зерттеу оның шығармашылығының мәдени-философиялық негіздеріне тереңірек үңілуге мүмкіндік береді. Шәкәрім өз поэзиясында мақал-мәтелдерден шеберлікпен өрнек тоқып, оларды тек стилистикалық құрал ретінде ғана емес, сонымен бірге терең адамгершілік-этикалық алғышарттарды жеткізу құралы ретінде де қолдана білді. Мақал-мәтелдер халық даналығының қысқаша көрінісі ретінде ұжымдық мәдени білімді қамтып, әлеуметтік құндылықтарды бейнелейтіндіктен бұл ақын поэтикасының маңызды бөлігін құрайды.

Шәкәрімнің шығармашылығының тақырыптық құрылымын қалыптастыруда мақал-мәтелдердің қызметін түсіну өте маңызды. Мақал-мәтелдер оқырманына ақын поэзиясындағы философиялық сұрауларды тереңірек түсіндіруге негіз болады.

Мәселен, мақал-мәтелдерді қолдану оқырманның өз тәжірибесімен және оның мәдени тамырларымен үндесіп, оның адамгершілік сапалары мен түрлі сезім күйлерін жеткізе алады. Мұндай байланыс оқырманның мәтінмен өзара әрекеттесуін арттырып, ақынның көркемдік әлемін жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеуші А. Салқынбай ақын шығармаларында өмірдің сырын да, мәнін дей іздейтінін, іздеп тапқанын да айтып беретініне тоқталады: «Өмірдің басы – бала, ортасы – адам, қартайып шал болған соң кетті шамаң» дей келе, осы ортаншы өмірдің бір сәтін де бос жібермей, артыңда адам атың қалсын десең, ғылым іздеу керектігін баса көрсеткені – бұл өмірдің мәнін іздеушілерге берген жауаптай» (Салқынбай, 2020).

Сонымен қатар, мақал-мәтелдердің Шәкәрім поэзиясында қолданылуы ауызша даналық пен жазба әдебиетті тоғыстыратын әдеби дәстүрдің үлгісін көрсетеді. Түрлі мақал-мәтелдердің пайда болуына алып келген ауыз әдебиеті ұлттық мәдени танымды қалыптастыруда әңгімелеу мен тәжірибе алмасудың маңыздылығын көрсетеді. Шәкәрім шығармаларындағы мақал-мәтелдердің қолдануын осы мәдени дәстүрмен байланыстыруға болады, осылайша ақын поэзиясының ұлттық мәдени негіздерді қалыптастырудағы маңыздылығы арта түседі. Ауызша дәстүрлермен мұндай байланыс оның поэзиясының эстетикалық қасиеттерін арттырып қана қоймай, қазақ халқының мәдени мұрасын сақтауға және насихаттауға қызмет етеді.

Шәкәрім поэзиясының стилистикалық элементтері, атап айтқанда, бейнелі тілді қолданудағы мақал-мәтелдердің маңыздылығы да көрініс береді. Мақал-мәтелдерде метафоралық тіл жиі қолданылады, оны семиотика мен когнитивті поэтиканы қоса алғанда, әртүрлі тәсілдер арқылы талдауға болады. Шәкәрім поэзиясының тілін зерттей отырып, оның мақал-мәтелдеріне енген семантикалық қабаттарды ашуға болады. Бұл талдау мақал-мәтелдердің лингвистикалық және мәдени негіздер ретінде қалай жұмыс істейтінін көрсетеді, бұл жеке көрініс пен ұжымдық түсінік арасындағы алшақтықты жояды.

Шәкәрім поэзиясындағы мақал-мәтелдер өзінің тақырыптық және стилистикалық рөлінен басқа адамгершілік құндылықтарды насихаттау құралы ретінде де қызмет атқарады. Мақал-мәтелдердің этикалық мәні Шәкәрімнің шығармашылығы аясында айқындала түседі, өйткені олар көбінесе ізгілік, әділеттілік және адамзат тәжірибесін сабақ етеді. Осылайша, ақын өз өлеңдерінде мақал-мәтелдерді қолдана отырып, көркемдік қуатын байытып қана қоймай, оқырманды адамгершілік құндылықтар мен әлеуметтік нормалар туралы диалогқа шақырады. Оның поэзиясының мұндай ағартушылық мәні даналық қазынасының оқырмандар арасында сыни ойлау мен этикалық пайымдауды дамытудағы мәнін арттырады.

Сонымен қатар, Шәкәрім поэзиясындағы мақал-мәтелдердің мәдени маңызы олардың тікелей көркемдік қызметінен асып түседі. Мақал-мәтелдер өздері пайда болған тарихи және әлеуметтік мәнмәтінді бейнелейді және қазақ халқының құндылықтары мен нанымдары туралы түсінік береді. Осылайша, Шәкәрімнің мақал-мәтелдерді қолдануын ұлттық мәдениетті жалғастыру құралы ретінде қарастыруға болады, өйткені ол осы дәстүрлі мәлімдемелер арқылы өз қоғамының алдында тұрған заманауи мәселелер мен қиындықтарды жеткізе білді. Ұлттық дәстүр мен қазіргі заманның өзара әрекеті Шәкәрімнің поэтикалық көзқарасының айрықша белгісі болып табылады, өйткені ол тез өзгертін әлемдегі мәдени бірегейліктің күрделілігіне назар аудартады. Қорытындылай келе, Шәкәрім өлеңдеріндегі мақал-мәтелдерді зерттеу олардың тақырыптық, стилистикалық және адамгершілік құралы ретіндегі көп қырлы қызметін айшықтайды. Мақал-мәтелдер арқылы оның жалпы поэтикалық өрнегін құрайтын күрделі тәсілдерін зерттей отырып, шығармашылығының мәдени және философиялық негіздерін тереңірек түсінуге болады. Шәкәрім поэзиясы оқырманын қазақтың бай мұрасымен танысуға шақырып, мақал-мәтелдердің даналық, мәдени бірегейлік және этикалық ой-пікірлердің

тасымалдаушы ретіндегі тұрақты күшінің айғағы ретінде қызмет етеді.

Қорытынды

Шәкәрімнің философиялық ізденісі, дүниенің сырын танып, жаралыс құпиясын білуге деген ұмтылысы бір сәт те тыншымай оның жырларында сақталып, ұрпағына мәңгілік мұра болып қалды. «Дүние-әлемдегі барлық зат, құбылыс толассыз өзгеріп, дамып, алмасып отырады: осы тұрғыдан алғанда дүниеге келу, өмір сүру адам үшін қандай заңды болса, дүниеден кету де сондай заңды, өмірге келу де, өлу де табиғи құбылыс демекші» (Қайдар, 2004). Міне, осы философияға сай, Шәкәрім де өмір мен өлімді қатар жырлап, адам баласының бұл дүниеге келгендегі миссиясын анықтап, тіршіліктің мәнін ашуға бағытталған ізденісін паш етеді.

Қорыта айтқанда, өмір сырын ашуға бағытталған «Кәрілік», «Кешегі Қаражан мен Байғұлағым», «Жаз келер», «Кәрілік туралы», «Дүние мен өмір» атты өлеңдерінен өмірдің түрлі сипатын табуға болады. Мәселен, «доссыз өмір – шоғы жоқ қара көмір» деген тіркестен доссыз өмірдің сүреңсіз екенін сипаттаса, «өткен күн», «өткен күн, өмірі», «өткен заман» деген тіркестерден өткінші өмір, қайта келмес уақытқа деген сағынышы көрінеді. Сонымен бірге «Жарға құрбан қылуға жан жараса», «туған жан өлмек, тағдырға көнбек», «кәрілік жаман өлімнен» т.б. секілді авторлық қолданыстар да жиі кездеседі. Бұл ретте мақал-мәтелдер белгілі бір қоғамда білім мен танымды жеткізу және мәдени сабақтастықты сақтау құралы ретінде қызмет атқарады. Олар өмірдің маңызды сабақтарын ұсынып, әсіресе алдыңғы буынның өмір тәжірибесін жас ұрпаққа үлгі-өнеге ретінде ұсынады. Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан мұндай даналықтың мәнін түсіну тарихи тізбекке жалғанып, ұлтыңның әдет-ғұрпы мен рухани құндылықтарын түсіну үшін де аса маңызды. Осылайша, мақал-мәтелдердің танымдық қызметі қарапайым тілдік қызметінен мәдени тұтастық пен ұлттық танымды жеткізуші, әлеуметтік ережелерді реттеуші қызметіне ұласады.

Әдебиеттер тізімі

- Әбдіғазизұлы, Б. (2008). Шәкәрім әлемі. Алматы: Раритет.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. (2010). 66-том. Қазақ мақал-мәтелдері. Астана: Фолиант.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. (2011). Т.68. Қазақ мақал-мәтелдері. Астана: Фолиант.
- Есім, Ғ. (2008). Данышпан Шәкәрім. Алматы: Атамұра.
- Қайдар, Ә.Т. (2004). Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). Алматы: Тоғанай Т.
- Құдайбердіұлы, Ш. (2008). Шығармаларының үш томдық жинағы. Қажыма, ойым, қажыма (Т.1: Өлеңдер). Алматы: Халықаралық Абай клубы.
- Нурланова, А.Н., Сейпутанова, А.К., & Жәмсап, А.Т. (2023). Ш.Құдайбердіұлы поэзиясындағы «ар-ұждан» категориясы. Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы, 4, 238-247. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.16>
- Салқынбай, А. (2020). Шәкәрім шыққан шың (Стер. бас.). Алматы: Қазақ университеті.
- Саурыкова, К., Шойбекова, Г., & Абрахманова, Ж. (2024). Теоретические и паремнологические основы казахского туристического дискурса. Вестник КазНУ. Серия филологическая, 195(3), 103–113. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v195.i3.ph010>
- Сүлейменова, Ж.А., & Қорғанбеков, Б.С. (2023). «Диуани хикмет» жинағы және оның қазақ халқының ауыз әдебиетімен байланысы. Ясауи университетінің хабаршысы, 2(128), 114–124. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.09>
- Bazarbay, G. (2022). Kazak yazar Azilkhan Nurşayihov ve Uzaktaki Semtte adlı eseri. Turkology, 112(4), 259-275. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-3162.13>
- Mustagaliyeva, G., Khairzhanova, A., Bissenbayeva, R., Muratova, L., Maratova, A., &

Koptleuova, K. (2024). Influence of gender-marked Kazakh proverbs on the content of cultural stereotypes. *Forum for Linguistic Studies*, 6(5), 25–31. <https://doi.org/10.30564/fls.v6i5.6833>

References

- Äbdіğaziұлы, B. (2008). *Şäkärim älemi* [The World of Shakarim]. Almaty: Raritet. (In Kazakh)
- Babalar Sözi: Jüz tomдық [The Words of the Ancestors: A Hundred-Volume Collection]. (2010). 66-tom. Qazaq maqal-mätelderi [Kazakh Proverbs and Sayings]. Astana: Foliant. (In Kazakh)
- Babalar Sözi: Jüz tomдық [The Words of the Ancestors: A Hundred-Volume Collection]. (2011). T.68. Qazaq maqal-mätelderi [Kazakh Proverbs and Sayings]. Astana: Foliant. (In Kazakh)
- Bazarbay, G. (2022). Kazak yazar Azilkhan Nurşayihov ve Uzaktaki Semtte adlı eseri [Kazakh writer Azilkhan Nursayihov and his work Uzaktaki Semtte]. *Turkology*, 112(4), 259–275. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-3162.13> (In Turkish)
- Esım, G. (2008). *Danyşpan Şäkärim* [The Wise Shakarim]. Almaty: Atamura. (In Kazakh)
- Mustagaliyeva, G., Khairzhanova, A., Bissenbayeva, R., Muratova, L., Maratova, A., & Koptleuova, K. (2024). Influence of gender-marked Kazakh proverbs on the content of cultural stereotypes. *Forum for Linguistic Studies*, 6(5), 25–31. <https://doi.org/10.30564/fls.v6i5.6833> (In English)
- Nurlanova, A.N., Seyputanova, A.K., & Jämsap, A.T. (2023). Ş. Qūdayberdiұлы poeziyasındağы «ar-ujdan» kategoriyası [The Concept of «Conscience» in the Poetry of Shakarim Kudaiberdiev]. *Eurasian Humanities Institute Bulletin*, 4, 238–247. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.16> (In Kazakh)
- Qaydar, Ä.T. (2004). *Halıq danalığı* (qazaq maqal-mätelderiñ tüsindirme sözdigi jäne zertteu) [Folk Wisdom (An Explanatory Dictionary and Study of Kazakh Proverbs and Sayings)]. Almaty: Toğanay T. (In Kazakh)
- Qūdayberdiұлы, Ş. (2008). *Şığarmalarınñ üş tomдық jınağı. Qajıma, oyım, qajıma* [Three-Volume Collection of Works. Do Not Lose Heart, My Thought, Do Not Lose Heart]. (T.1: Öleñder [Poems]). Almaty: Halyqaralıq Abay Kluby. (In Kazakh)
- Salqınbay, A. (2020). *Şäkärim şıqqan şıñ* [The Peak Reached by Shakarim] (Ster. bas. [Stereotyped Edition]). Almaty: Qazaq Universiteti. (In Kazakh)
- Saurykova, K., Şoybekova, G., & Abrahmanova, J. (2024). Teoreticeskie i paremiologiceskie osnovı qazahskogo turisticeskogo diskursa [Theoretical and Paremiological Foundations of Kazakh Tourism Discourse]. *Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya*, 195(3), 103–113. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v195.i3.ph010> (In Russian)
- Süleymenova, J.A., & Qorğanbekov, B.S. (2023). «Diuani hikmet» jınağı jäne onıñ qazaq halqınıñ auz ädebietimen baylanısı [The Diwani Hikmet Collection and Its Connection with Kazakh Oral Literature]. *Yassawi University Bulletin*, 2(128), 114–124. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.09> (In Kazakh)

Zh. Amanbekkyzy

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: zhandau06@gmail.com)

Cognitive Character of Proverbs About Life in Shakarim's Poetry

Abstract. The article analyzes the cognitive function of proverbs and sayings about life in several poems by Shakarim Kudaiberdiuly. The research topic is aimed at substantiating the cognitive, educational, linguistic and cultural significance of moral words in the spiritual heritage of folklore in the author's use. The purpose of the scientific research is to analyze proverbs and sayings in Shakarim's poems and determine their role in promoting values in human life and strengthening the foundations of the national worldview. The study analyzed the structure and essence of proverbs and sayings used in the poet's poems, and assessed their place in the social and spiritual context. The scientific significance of the study is based on an understanding of the national character of proverbs and sayings in Shakarim's poetry and the formation of a new approach to literary heritage from the point of view of linguistic cognition. And the practical significance is characterized by the definition of the possibility of using these proverbs in the modern system of upbringing and education. Textual analysis, comparative historical method, case study, conceptual and logical approaches were used as research methods. In the course of the work, proverbs and sayings about life in poems were systematically analyzed, semantic features and cognitive significance were revealed. The results of the study showed that the proverbs and sayings in Shakarim's poems are aimed at understanding the meaning of life, calling for morality, education and work. These findings contribute to understanding the spiritual values of the Kazakh people and make it possible to adapt them to the needs of today. The practical meaning of the work is to use the results obtained in the field of linguistics, sociolinguistics, cognitive linguistics, ethnolinguistics, and can also be used in the spiritual and moral education of young people.

Keywords: paremiological unit, proverb, value, language model of the world, cognition.

Ж. Аманбекқызы

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: zhandau06@gmail.com)*

Познавательный характер пословиц о жизни в поэзии Шакарима

Аннотация. В статье анализируется когнитивная функция пословиц и поговорок о жизни в нескольких стихотворениях Шакарима Кудайбердиулы. Тема исследования направлена на обоснование когнитивной, образовательной, лингвистической и культурной значимости слов морали в духовном наследии фольклора в авторском употреблении. Целью научного исследования является анализ пословиц и поговорок в стихах Шакарима и определение их роли в продвижении ценностей в жизни человека и укреплении основ национального мировоззрения. В ходе исследования был проведен анализ структуры и сути пословиц и поговорок, используемых в стихотворениях поэта, и оценено их место в социальном и духовном контексте. Научная значимость исследования основана на понимании национального характера пословиц и поговорок в поэзии Шакарима и формировании нового подхода к литературному наследию с точки зрения лингвистического познания. А практическая значимость характеризуется определением возможности использования этих пословиц в современной системе воспитания и образования. В качестве методов исследования были использованы текстологический анализ, сравнительно-исторический метод, кейс-стади, концептуально-логический подходы. В ходе работы были систематически проанализированы пословицы и поговорки о жизни в стихотворениях, выявлены семантические особенности и когнитивное значение. Результаты исследования показали, что пословицы и поговорки в стихах Шакарима направлены на понимание смысла жизни, призывают к нравственности, образованию и труду. Эти выводы способствуют пониманию духовных ценностей казахского народа и дают возможность адаптировать их к потребностям сегодняшнего дня. Практический

смысл работы заключается в использовании результатов, полученных в области лингвистики, социолингвистики, когнитивной лингвистики, этнолингвистики, а также может быть использован в духовно-нравственном воспитании молодежи.

Ключевые слова: паремиологическое единица, пословицы, ценности, языковая модель мира, познание.

Автор туралы мәлімет:

Аманбекқызы Ж. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. ORCID: 0009-0005-6828-4542.

Information about authors:

Amanbekkyzy Zh. – doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. ORCID: 0009-0005-6828-4542.

Сведения об авторах:

Аманбекқызы Ж. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан. ORCID: 0009-0005-6828-4542.